

A TÖRTÉNELMI ELEM A KÖLTÉSZETBEN. *)

A ki a jelent vizsgálja s a jövőre gondol, vissza kell tekintenie a múltra is. E jó tanács nemcsak azoknak szól, a kik politikai vagy társadalmi föladatokat tűztek magok elé, hanem azoknak is, a kik irodalmi kérdésekkel foglalkoznak. Az Auróra-kör, melynek tagjai alapították társaságunkat, nem egyszer követte e jó tanácsot s úgy hiszem, csak hagyományainkat követem, ha ünnepélyes ülésünkön egy oly tárgyról elmélkedem, mely élénken foglalkoztatta elődeinket, kiválóan érdekel bennünket is, tudniillik a történelmi elemről a költészetben.

Ha szépirodalmunkat csak fölületesen vizsgáljuk is, tüstént észre fogjuk venni azt a nagy ellentétet, melyet egy pontra nézve a régibb és újabb költői művek föltüntetnek. Hazafiúi érzésünkben nincs hiány, nemzeti buzgalmunk erősebb, mint valaha, sőt hajlandóbbak vagyunk a túlságra is, úgy, hogy Széchenyi feddő beszéde most sokkal jobban illik reánk, mint régebben, de a történelmi elem költői földolgozása iránt való érzék, a mely mindenha egyik fő forrása volt a nemzeti öntudatnak és érzésnek, költőkben és olvasókban egyaránt csökkenni látszik. Ki ír ma eposzt vagy költői beszélyt mondai vagy történelmi alapon? Hisz már a balladákban is csak a jelenre szorítkozunk. A történelmi beszély, dráma, regény mindinkább kimegy divatból. Inkább csak a jelennel foglalkozunk. Előszeretettel tárjuk föl fővárosunk rejtelmait, útezai és kávéházi életét, rajzoljuk a vidéki különlegességeket, el-el-

*) Mint elnöki megnyitó fölolvastatott a Kisfaludy-Társaság február 11-dikén tartott ünnepélyes közülésén.

vádoljuk a társadalmat és rosszabbnak tüntetjük föl, mint a minő, sokat adomázunk, elméskedünk, komázunk a közönséggel, de a múlt időkről alig emlékezünk meg, mintha a nemzeti dicsőség és gyász napjai többé nem érdekelnének bennünket.

Mi más képet tár föl költészetünk a húszas éveken kezdve, majdnem a hetvenes évekig. Az egész Aurora-kör úgy tekinti a történelmi elemet a költészetben, mint a nemzeti szellem egyik fő tényezőjét. Kisfaludy Károly lyrai költeményben, balladáiban, beszélyben, drámában nem egyszer fordul a történelemhez, pedig a mint vígjátékai és beszélyei tanusítják, a jelen iránt is élénk érzéke volt. Vörösmarty a honalapítás nagy tényére fordította a nemzet figyelmét, oly időben, midőn azt mintegy újra meg kellett alapítani. Költői beszélyeiben, balladáiban örömet elevenítette föl a mondai vagy történelmi hagyományokat s epigrammjai nagyrészt emléksorok a magyar történelem legfőbb eseményeire vagy alakjaira. E mellett egész életén át írt történelmi drámát is. Bár e drámai mozgalom törekvéseit általában nem koszorúzta teljes siker, mégis ez időből maradt reánk a legjobb történelmi tragédia: Katona *Bánk bánja*. Szigligeti, a ki Kisfaludy Károly nyomába lépett, komoly drámáiban a magyar történelemnek több nevezetes mozzanatát dolgozta föl, sőt a történelmi vígjátékot is megkísérlette, bár más vígjátékaiban és népszínműveiben egész lélekkel fordult a jelen felé. A regényre még alakítóbban hatott a történelmi elem. Regényirodalmunk úgy szólva a történelmi regénynyel kezdődik. Jósika ugyan inkább külsőségeiben fogta föl a magyar történelmet, mint benső lényegében, de annyi érdekest tudott elbeszélni a régi magyar állam és társadalom életéből, kivált az erdélyi fejedelmek idejéből, melynek emlékét hiven megőrizték az erdélyi régibb családok, hogy néhány évig a legnépszerűbb magyar íróvá emelkedett. Nem sokára Eötvös és Kemény föléptével újabb lendületet nyert a magyar történelmi regény. E nagy tehetségű írók sokban különböztek ugyan egymástól, de abban megegyeztek, hogy a történelmi szellemet beoltani igyekeztek a magyar regénybe és összeolvasztani a történelmi igazságot a költői czéllal. A történelmi és mondai elem, mely a regényt így megtermékenyítette, megújította eposzunkat is s az eddiginél nemzetibb alapon. Petőfi, a lyrikus, útát tört Aranynak, az

epikusnak. Petőfi ugyan egészen lyrai tehetség s kevés történelmi érzéke volt, de annál erősebben lüktetett benne a népmemzeti szellem. E szellem sugara ébreszté föl Arany költészetét, a kiben az epikai tárgyilagosság erős mondai és történelmi érzékkel párosult s így tartalomban és formában úgy újíthatta meg a magyar eposzt, mint nemzeti egyéniségünk kifejezését.

Mind e jelenségek okai könnyen észrevehetők, sőt szembe szökők. Mihelyt a nemzetiség eszméje fejlődésnek indult, mihelyt a nemzeti szellem ébredezni kezdett aléltságaiból, örömet fordultunk a múlthoz, vigaszt keresni s erőt meríteni. A történelmi jog és történelmi emlék szoros kapcsolatban van egymással, sőt a midőn, részint belső szükségből, részint az európai eszmék hatása alatt, reformálni akartuk intézményeinket, állami önállóságunk fölélesztésének törekvése folyvást a történelmi jogra és emlékre hivatkozott s a múlt fényében látta a jövőt. Ide járult még a külföldi irodalmak hatása. E század első évtizedeiben a német, majd a francia romantika élte virágkorát. Mind kettő a múltból táplálkozott, mondai és történelmi elemet dolgozott föl s költőink rokonszenvvvel üdvözölték. Mind kettő hatását megérezhetni dráma- és regényíróinkon, bátorítást, hangulatot, irányt vettek tőlök, mindezt saját nemzeti törekvéseikbe olvasztva. S ha vizsgáljuk az okokat, hogy a jelenben miért csökkent a történelmi elem költői földolgozása iránt az érzék, szintén nem tagadhatni, hogy azok egy része a külföldi irodalmak hatásában keresendő. Az angol, francia és német dráma- és regényirodalomban is szűkebb körre szorult a történelmi elem, bár távolról sem oly szűkre, mint nálunk, s a mi fő, nincsenek oly nagy képviselői, a kik mélyebb hatást tehetnének, mint tett például e század elején Scott Walter. S nemcsak a külföldi példák hatása vonja az elméket a jelenhez, hanem saját viszonyaink is. Szélesebb körű politikai életünk, élénkebb társadalmi mozgalmaink, fővárosunk emelkedése, mind a jelen rajzára utalják költőinket s a kik néha a történelemből vesznek tárgyat, panaszkodnak, hogy a közönség immár nem igen tudja élvezni a történelmi regényt és drámát.

De vajon igaz-e ez? Bizonyára nem. Se egyes ember, se nemzet, bár mennyire elfoglalja is a jelen, bár mily erőfeszítéssel küzdjön is a jövőért, soha sem feledheti el múltját, sőt

többé-kevésbbé hatása alatt van. S ez kétszeresen áll a magyar nemzetre nézve, mely még most is folyvást nemzetisége- és lételeért küzd, s most is a múltból merít erőt a jelen és jövő küzdelmeire. Az általános emberi és a különleges nemzeti kisebb vagy nagyobb vegyületben olvadnak össze ez érzésben, e vágyban is, mint sok más szellemi mozzanatban. S ha melőzzük a nemzeti szempontot, ha tisztán csak műveltségi szempontból indulunk is ki, hasonló eredményre jutunk. A történelmi tudományok az emberi műveltségnek fontos részei s épen úgy hatnak a kedélyre, mint a képzelemre. Vajon a művelt ember ne keresné-e a költészetben is e lelki szüksége kielégítését s ne áhítaná-e azt a gyönyört is, melyet a tiszta tudomány nem képes nyújtani, csak a művészet?

Kemény Zsigmond ezelőtt negyven évvel a drámáról és regényről elmélkedvén, fejtegette azon követeléseket, melyeket a közönség intéz a regényíróhoz mind a jelenre, mind a múltra nézve. Legyen szabad tanulmányából az utóbbit illető részt idéznem, legyen szabad egykori elnökünket megszólaltatni e székben, melyet fájdalmunkra oly korán el kellett hagynia.

«Körültünk romok vannak — úgy mond Kemény — szokások, erkölcsök, világnézetek, élmények és szenvedések emlékei, melyek között mi könnyelműen, nevetve, fecsegve haladunk tovább; de néha a kéjek mámorában, a szórakozás röpkedő, enyelgő perczeiben is, egy fájó vágy vagy szent elborulás vonz a múlt felé vissza. Ohajtanók látni a századok szellemét. A kihalt eszmék élettörténetét érdeklél hallgatnók meg. A letűnt szokások és erkölcsök légkörében kívánnánk lélekzeni, játszani, sírni. A rég eltemetett családtűzhely előtt akarnánk melegedni, a rég ledöntött oltároknál imádkozni, a rég elhangzott dalok mellett szeretni és csalódni. Aztán a rég eltört csillárok fényénél, a divatból rég kiment öltözetekben vágynánk a rég leroskadt várak termében időzni, most társalogva a régi illem szabályai szerint, majd a régi viszonyok akadályai között küzdve a régi előítéletekkel; most a szenvedély régi féktelenségével támadva meg a régi társadalom szokásait, illetékeit, világrendjét, majd viszont legyőzve kiállani a régi társadalom és erkölcsi eszmék boszúját, végig szenvedni megvetését, kegyetlenségeit, nemesítését, börtöneit, pöniten-tiáit, bakóit, tűz- és vízpróbáit. Mi mindezeket szeretnők, mondja a közönség. Szeretnők egy óriási képbe foglalva vagy

külön rajzokban. Továbbá még vágynánk a régi kabinetek titkaiból, a régi zárdák némaságából, a régi charlatánok lármáiból, a régi tudatlanok büszke igényeiből, a régi bölcsék ábrándjaiból és a régi vértanúk lelkesedéséből a szépet és nevetségest meghallani. Vágynánk a nép primitív állapotjából, életmódjából, bűneiből és erényeiből s azután ráadásul a régi országok, városok külalakjából, a régi testületek szelleméből, a régi jogi és állami fogalmakból, sok, igen sok, művészileg hűs történelmileg igaz sajátságokat ismerni, tényeket tudni meg s jellemző rajzokat bírni. Mindezt te, regényíró, könnyen megteheted. Támaszd föl nekünk a múltat s a múltban nem csak az emberit, az általánost, hanem azt is, mi oly sajátságos, hogy csak a művészileg előállított részletek által válik századunknak egészen más szelleme miatt megfoghatóvá, érdekessé és lélektanilag igazzá. Erre a drámaíró a szűk forma bilincsei között nem ajánlkodik, de te, széles jogaidnál fogva, uralkodhatol a hajlíthatatlan s a művészet tégelyébe nehezen olvasztható anyag fölött is. Teremtsd tehát vissza a múltat, a történetírónál hűbben, mert művészileg.»

Így jellemezte Kemény a közönség óhajtasát, követeléseit szemben a történelmi dráma- és regényíróval. Vajon annyira megváltozott volna-e a világ, hogy most már mindebből senki semmit sem táplál keblében? Hátha a dolog megfordítva áll, hátha a közönség óhajtja most is mindezt, de a költők nem tudják kielégíteni s ezért van a történelmi elem költői földolgozásának oly kevés hatása? Nem a történelmi dráma és regény avúlt el, hanem a költők nem tudnak életet, új szellemet oltani a holt formákba. S valóban hathat e reánk mélyebben oly történelmi dráma vagy regény, melyből, habár költői tehetség nyilatkozik is benne, hiányzik a történelmi szellem, ha nincs benne semmi a kor eszméiből, szenvedélyeiből s a nevek megváltozásával akár a jelenkorban is játszhatnék? S ez még a jobb eset ahhoz képest, a midőn a tények, viszonyok, személyek egész másképen vannak föltüntetve, mint a hogy a történelemből tudjuk, s a költői szabadságnak semmi korlátja nincs. Mindez épen a történelmi tudományok fejlődése idejében, a mikor a közönség látköre tágabb, nemcsak a külföldön, hanem nálunk is. A magyar történelemből is immár több adatot, részletet ismerünk, mint régebben, és tisztábban a történelmi alakok körvonalait. Ha a közönség mind inkább

erősödő történelmi öntudatával ellenkezésbe jő a költő, veszélyezteti a költői hatást is, a mely az illúzió alapszik. A közönség nem azt várja a költőtől, hogy meghamisítsa a történelmet, hanem épen az ellenkezőt, hogy kiegészítse, pótolja hézagait s a megadott alapon azzal a szabadsággal, melylyel a történelemíró nem élhet, elevenebbé, teljesebbé, egységesebbé alakítsa át a viszonyok, személyek s az egész cselekvény rajzát. Ezért mondja Aristoteles, hogy a költészet bölcselmibb és eszményibb a történetírásnál.

Annyi bizonyos, hogy történelmi tanulmány nélkül senki sem írhat sikerült történelmi drámát vagy regényt, de maga a tanulmány még senkit sem tett költővé. A költői fölfogást, a költői tehetséget semmi sem pótolja. E nélkül csak történelmi tudományunkat fogjuk fitogtatni, pusztán ezzel csak a képzelem üres játékait üzzük. A kettő egymásra hatása szüli a sikert. Hiszen, ha a jelen korból vesszük tárgyunkat, sem lehetünk el a társadalmi állapotok beható vizsgálatai- s az élet tapasztalatainak benyomásai nélkül, hogyan rajzolhatnók hát a múltat, ha nem használjuk a történelmi tanulmány közvetítését? Azonban a tanulmány aggodalmasságának épen úgy megvannak a maga örvényei, mint a tanulmány nélküli költői szárnyalás könnyelműségének. A történelmi aprólékos-ság, a régiségbűvári előszeretet, a jogos költői szabadság megvetése a túlságba vesző történelmi hűség miatt, nemcsak megbéníthatják a költői szárnyalást, hanem árthatnak a történelmi szellem hathatós kifejezésének is. Itt is, mint a művészetben mindenütt, nem a külső, az esetleges, a mellékes a fő, hanem a lényeges és jellemző. A mellőzés épen oly kötelessége a művésznek, mint a tovább képzés. Neki a tényekből eszmékre, az eseményekből cselekvényre kell emelkednie s a szétszórt elemeket összpontosítani. A történelem soha sem bevégzett egész, a költői műnek annak kell lennie, a történelem sokfelé ágazik, a költői műnek egységesnek kell lennie s a kisebb ágazatoknak is beolvadnia a fő ágazatba; a történelem néha homályos, az adatok elégtelensége miatt határozatlan, a költői műnek világosnak és határozottnak kell lennie. Mindez nem egy tekintetben szabadságra, az alakítás szabadságára jogosítja föl a költőt, a melyet csak azok tagadhatnak meg tőle, a kik csak történelemíróvá akarják tenni s nem egyszersmind költővé, s művészete megrontására ösztönzik. A költői szabadságnak

minden esetre megvannak a maga határai, melyeket részletesen megállapítani ugyan nehéz, inkább egyes esetekben kimutathatók, de annyit általánosan mégis kimondhatni, hogy a költő csak az illető kor viszonyai, eszméi és szenvedélyei szellemében alakíthat szabadon és kerülnie kell mindent, a mi azzal ellenkezésben van.

A dolog természetéből foly s a mindennapi tapasztalás is bizonyítja, hogy a történelmi anyag költői földolgozása általában nehezebb, mint a jelen életből vett tárgyé. Ez utóbbi esetben a lélektan törvényeinek, a viszonyok sajátosságainak s a földadat követeléseinek korlátjai között szabadon szöhetjük a cselekvényt, rajzolhatjuk a jellemeket, mert nem vagyunk kötve határozott tényekhez, s ismert nevű egyénekhez. E tekintetben a megtörtént és meg történhető között különbség van s az anyag sajátosságai szabják meg az alakítás módját is. Azonban a történelem is nyújt néha oly hálás, mondhatni kész anyagot, mely az alakítás elébe nem igen gördít akadályokat. Például Brutus küzdelmében Cæsar ellen, Coriolan összeütközésében a néppel, oly mély tragikai eszme, annyi drámai mozzanat rejlik, hogy minden nehézség nélkül beszorítható drámai formába. De vannak esetek, a midőn a tárgy bár érdekes, nem ily könnyen alakítható akár drámává, akár regénynyé, sőt van elég oly eset is, mely mereven ellene áll a költői alakításnak, mert a hőst nem lehet valamely érdekes esemény központjává tenni, vagy az események annyira szétágaznak, hogy költőileg nem hozhatók egymással szoros kapcsolatba. A költő ekkor is segíthet magán. Egy oly eseményt tesz műve központjává, mely nem hatott ugyan a történelem fejlődésére, de költőileg érdekes s azt kapcsolatba hozza a történelemben szerepet játszó személyekkel és tényekkel. Sőt tovább mehet, egy költött történetet vehet központul s abba szövi bele a történelmi személyeket és tényeket, e vegyületben rajzolva a kor eszméit és szenvedélyeit. Mind kettőre, a mi irodalmunkban is, kitűnő példát adott Kemény Zsigmond. Az *Ozvegy és leánya* című regény központja a Mikes és Tarnóczy-család tragédiája, mely semmit sem hatott a történelem folyamára, de a költő azt oly szerves kapcsolatba hozza I. Rákóczy György udvarával, vallásos és politikai villongásaival, hogy egész korrajzzá emelkedik. A *Zord idők*ben egy egészen költött történet, a Deák-család tragédiája a központ, de annyira össze van szöve Izabella

királyné, Verbőczy, Martinuzzi sorsával, Buda elestével, a török hódoltság megalakulásával és Erdély külön szakadásának kezdetével, hogy az akkori Magyarország állami és társadalmi fölbomlását történelmíróinknál sem találjuk oly hűn és érthetően ecsetelve. Egy szóval a költő mindig tud segíteni magán, ha valóban érdekli, meghatja valamely történelmi tárgy és nem szűkölködik lelemény nélkül.

Azonban, tisztelt gyülekezet, nem szándéksom a történelmi dráma és regény elméletét fejtegetni. Csak a történelmi elem földolgozása ellen nyilatkozó némely előítéletet igyekeztem megecázolni vagy legalább gyöngíteni. Az sem célom, hogy azt tanácsoljam költőinknek: forduljatok el a jelentől, meneküljete a múltba, ne érdekeljenek benneteket a jelen vágyai, törekvései, szenvedései, merüljete a múltba s a letűnt századok eszméivel, vágyaival foglalkozzatok kizáróan. A világért sem. Hiszen a harminczas és negyvenes évek költői mozgalmi sem foglalkoztak kizáróan a múlttal; volt érzékek a jelen iránt s híven tolmácsolták koruk vágyait és törekvéseit. Vajon nem akkor jelent-e meg Eötvös *Falu jegyzője*, mely oly éles bírálat alá vette a magyar társadalmat? Vajon napjainkban jelent-e meg oly regény, mely ennyire bele merüljön társadalmunk rajzába? A mire céloztam az sem több, sem kevesebb, mint az, hogy őrizzük meg költészetünk Janus-arczát, jusson néha eszünkbe, a mire a legregibb költői maradványunk tanít: «Emlékezzünk régiekről» s ne feledjük el, a mit utolsó nagy epikusunk mondott:

Időzzünk azokkal, a kik másszor voltak,
Mit az élet megvon, megadják a holtak.

Különben is a szellemnek nem parancsolhatni, az arra fű, a merre nekik tetszik s ha egy költőt élményei, tehetsége szellemének iránya a jelen felé vonnak, semmi nemű okoskodás, ékesszólás nem fogja a múlthoz csábítani. De valamint a légből különböző áramlatok váltakoznak: úgy a szellemi élet légköre is különböző befolyások hatása alatt alakul s e hatások közé tartozik az elmélkedés is. Egyik áramlat a másikat idézi elő. Néha elfogultság, előítélet szállja most az író, majd a közönséget. A lángelme, sőt a tehetség ereje is összetöri az elfogultság és előítélet bilincseit s magával ragadja az elméket. Máskor a közönség lázad föl a költők önkénye ellen s megszüli

a maga eszményeit új költőkben. A kölcsönös hatás és visszahatás az író és közönség között mindig megvan, hol kisebb, hol nagyobb mértékben, egyik egyoldalúság a másikat szüli, de néha össze is simúlnak s összhangzóbb fejlődés indul meg.

Bár hogyan gondolkozzunk is e kérdésről, egy dolog bizonyosnak látszik, tudniillik az, hogy a költői műfajok, melyekben századokon át meg szokott a költői szellem nyilatkozni, lényegökben soha sem avúlnak el, csak megújulnak tartalmában, a korhoz alkalmazkodva, és módosulnak a forma tekintetében, a kifejezendő eszmék és érzelmek hatása alatt. Ez az emberi lélek szükségén alapul. A lyrai, epikai és drámai műfaj számos válfajával, a legrégibb időktől fogva mostanig, sok változáson ment át tartalmilag, és módosuláson formailag, de lényegileg ugyanaz maradt. Az idők folyamában mind a drámai, mind az elbeszélő költészet folyvást megtartotta kettős jellemét, hol a múltra, hol a jelenre tekintett s ha néha inkább a múlt vagy a jelen felé hajolt szívesebben, soha sem tagadta meg Janus-arczát. S nálunk sem fogja. Immár ezer éve, hogy lakjuk e vérrel szerzett hazát, folyvást lételünkért küzdve a dicsőség és gyász ezer változatai közt és nem soká nemzeti létünk ezer éves ünnepét fogjuk megülni. S mi feledkezhetnénk meg a múltról?

Nem, nem lehet. Én hiszek a nemzeti szellem erejében, hiszek a magyar költészet fejlődésében és ezzel megnyitom a Kisfaludy-Társaság XLVII-ik ünnepélyes közülését.

GYULAI PÁL.